

Henri Pirenne en het particularisme van de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden: een deconstructie

Jan Dumolyn

Citer ce document / Cite this document :

Dumolyn Jan. Henri Pirenne en het particularisme van de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden: een deconstructie. In:
Revue belge de philologie et d'histoire, tome 86, fasc. 3-4, 2008. pp. 709-733;

doi : <https://doi.org/10.3406/rbph.2008.7584>

https://www.persee.fr/doc/rbph_0035-0818_2008_num_86_3_7584

Fichier pdf généré le 17/04/2018

Henri Pirenne en het particularisme van de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden: een deconstructie ⁽¹⁾

Jan DUMOLYN
FWO-Vlaanderen, Universiteit Gent

De deconstructieve lezing van fundamentele teksten uit de filosofie, de literatuur en de cultuurgeschiedenis is waarschijnlijk de meest controversiële wijsgerige aanpak van het laatste kwart van de twintigste eeuw. Jacques Derrida, de geestelijke vader van de deconstructie, heeft in zijn enigmatische en voor de leek vaak moeilijk leesbare geschriften steeds bewust geweigerd een eenduidige definitie van deze filosofische strategie te geven. Zijn vele leerlingen en epigonen hebben de deconstructie op verschillende manieren toegepast, al zou Derrida zelf verklaard hebben dat de deconstructie niet “toegepast” kan worden omdat het geen “methode” is. Volgens sommigen zou de deconstructie veeleer een “strategie” zijn, een strategische lezing van een tekst waarbij men door een kritische analyse metafysische assumpties blootlegt die in de tekst zelf niet in vraag worden gesteld. Vaak legden deconstructivistische literaire critici de nadruk op het omverwerpen van binaire conceptuele opposities in de interne logica van de tekst, hoewel anderen deze interpretatie als al te formalistisch beschouwden. De impliciete dichotomieën die zich in elke tekstuele poging tot interpretatie en representatie van de werkelijkheid bevinden, vormen in de woorden van Derrida een “gewelddadige hiërarchie”. Eén van de tegenstrijdige polen wordt steeds geprivilegieerd boven de andere: het mannelijke boven het vrouwelijke, het geschreven woord boven het gesproken woord, de “onderbouw” boven de “bovenbouw”, het aanwezige boven het afwezige. Door zich vervolgens te concentreren op het gemarginaliseerde element eerder dan op de dominante pool komt men tot een “logica van de destabilisatie” ⁽²⁾. Op het gevaar af de deconstructivistische strategie op een onvergeeflijk simplistische manier aan te wenden en de toorn van de ware filosofen op te wekken, heb ik me door deze lezing laten inspireren om een gemarginaliseerd element te bestuderen in het werk van een van de *founding fathers* van de moderne

(1) Met dank aan Jan Art, Marc Boone, Walter Prevenier en Jo Tollebeek voor hun opmerkingen en suggesties.

(2) De literatuur over deconstructie is overweldigend en contradictorisch. Een fundamentele tekst blijft Jacques DERRIDA, *De la grammatologie*, Parijs, 1967. Ik heb me daarnaast vooral gebaseerd op Jonathan CULLER, *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*, Londen, 1983 en Nicholas ROYLE, “What is Deconstruction?”, in *Deconstruction. A User's Guide*, New York, 2000, p. 1-13.

mediëvistiek: het zogenaamde “particularisme”-begrip in de geschriften van Henri Pirenne. Mijn persoonlijke strategie bestaat erin door middel van een klassieke *begriffsgeschiedtelijke* aanpak de intellectuele genealogie van het particularisme en de ideologische assumpties die dit concept ondersteunen bloot te leggen, bij Pirenne zelf, zijn voorlopers en zijn navolgers⁽³⁾. Het particularisme zal hierbij tevoorschijn komen als een slachtoffer van de liberale, marxistische, nationalistische en soortgelijke modernistisch-universalistische lezingen van de geschiedenis. Tot slot kan misschien een poging worden ondernomen om dit eigenaardige concept, geïnspireerd door meer recente wetenschappelijke benaderingen, een eigen volwaardig bestaan te geven, of – als dat wenselijker lijkt – er voorgoed komaf mee te maken in het begrippenarsenaal van de historicus.

De Bourgondische staatsvorming, en in het bijzonder de regeringsperiode van *conditor Belgii* Filips de Goede, is uiteraard het sleutelmoment in het Belgicistische verhaal dat Henri Pirenne in zijn meesterwerk, de *Histoire de Belgique*, heeft geschetst⁽⁴⁾. De eenmaking van de Nederlanden onder het Bourgondisch-Habsburgse huis vormde als het ware de ontkenning van een onvermijdelijke evolutie waarbij een aantal gewesten die al eeuwenlang een gemeenschappelijke cultuur en gemeenschappelijke sociaal-economische structuren met elkaar deelden, eindelijk onder het gezag van één dynastie werden verenigd. De latere scheiding tussen Noord en Zuid werd daarbij even weggedacht, en dat was de voornaamste kritiek van Pieter Geyl, de grote tegenstrever van Pirenne, op deze legitimerende plot die de latere constructie van de – intussen volgens velen mislukte – natiestaat België in de negentiende eeuw moest ondersteunen⁽⁵⁾. Met name vooral in het sterk verstedelijkte graafschap Vlaanderen, schetste de vader van de Belgische geschiedschrijving, overigens op basis van bijzonder weinig eigen oorspronkelijk bronnenonderzoek met betrekking tot het Bourgondisch tijdvak, een coherent beeld van de politieke, juridische en financiële “centralisatie” die de hertogen doorvoerden. De grote tegenstrevers van deze haast onvermijdelijke versterking van de vorstelijke macht waren daarbij de “particularistische” grote steden Gent, Brugge en in mindere mate Ieper. De autonomistische Vlaamse steden, die eens zo’n progressieve rol hadden gespeeld als “oude democratieën”⁽⁶⁾, hadden nu hun tijd gekend en vormden nog slechts een obstakel voor een nieuw tijdvak van unificatie en vorstelijk absolutisme. Deze narratieve ontwikkeling in de stichtingsmythe van de burgerlijke en francofone staat België behoort tot de klassiekers van de legitimerende geschiedschrijving van de Europese natiestaten en heeft een zeer sterke nawerking tot op de dag van vandaag, de steeds sterker wordende centrifugale tendensen in het huidige België niet ten spijt. Paradoxaal genoeg – of juist niet – was het de stadshistoricus Pirenne die het stedelijke

(3) Een eerste gedeeltelijke aanzet hiertoe werd al gegeven door Jelle HAEMERS, “De dominante staat. De Gentse opstand (1449-1453) in de negentiende- en twintigste-eeuwse historiografie”, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 119/1, 2004, p. 39-62, waar de kwestie van het particularisme zijdelings aan bod komt.

(4) Henri PIRENNE, *Histoire de Belgique*, 7 dln., Brussel, 1899-1932.

(5) Pieter GEYL, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, 6 dln., Amsterdam, 1930-1962.

(6) H. PIRENNE, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas*, Parijs, 1910.

perspectief zou verlaten om een onafwendbare staatsvorming te huldigen. Op die manier creëerde hij een blijvende spanning in het historisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen tussen enerzijds de vaak beate bewondering voor het enorme belang van de steden op economisch, politiek en cultureel vlak en anderzijds de daadkracht van de moderniserende Bourgondische hertogen met hun politieke sleutelpositie tussen Frankrijk en Engeland en hun schitterende hofcultuur die de interesse van een steeds groeiend leger buitenlandse historici heeft opgewekt.

Voor ik op zoek ga naar de intellectuele wortels van het particularisme-concept moet ik nagaan op welke manier Pirenne het heeft ingevuld in zijn verschillende geschriften. Wat daarbij allereerst opvalt is dat het particularisme – hoewel het van toepassing lijkt te zijn op elk lokalistisch groepsfenomeen – bij Pirenne vooral een stedelijk karakter heeft gekregen. In de retoriek van Pirenne werd het “particularisme municipal” versterkt door “le particularisme croissant des métiers”. Het stedelijke particularisme was “né des conditions mêmes de la vie urbaine” en was al duidelijk tot bloei gekomen onder het patricisch bewind in de Vlaamse steden. Dat gebeurde dus vóór 1302, nog zo’n sleutelmoment in de Belgisch-Vlaamse geschiedenis dat de tand des tijds heeft overleefd. Daar waar de grote burgerij zijn particularisme vooral definieerde op basis van de belangen van de lange-afstandshandel, deden de ambachtslieden dat met de kleinhandel, aldus Pirennes visie op het “economische” particularisme, waarmee hij eigenlijk “protectionisme” en “conservatisme” bedoelde. Het volledige particularistische programma van de laatmiddeleeuwse Vlaamse grote steden wordt bij hem al duidelijk beschreven: het onderwerpen van het omliggende platteland en de kleinere steden in de directe invloedssfeer, de gewapende raids tegen de plattelandsindustrie, de nijd tussen de ambachten onderling en het ideologische belang van de privileges en het gewoonterecht ⁽⁷⁾. Al deze elementen zouden steeds opnieuw terugkomen bij Hans Van Werveke, Walter Prevenier, Wim Blockmans, Marc Boone en hun jongere leerlingen en navolgers, ondergetekende inluis ⁽⁸⁾. Het “Gentse” onderzoek – dat ook uitzwermd naar onder meer Leiden, Brussel en Antwerpen – met betrekking tot de laatmiddeleeuwse maatschappij in het graafschap Vlaanderen is daarmee waarschijnlijk een van de meest coherente voorbeelden van schoolvorming in de recente vaderlandse geschiedschrijving. In deze traditie is de beginreferentie naar – of de vadermoord op – Henri Pirenne, bijna een rituele verplichting geworden, of het nu om de geschiedenis van de lakennijverheid gaat of om de interpretatie van een stedelijke opstand. We zullen zien dat in deze historiografische traditie ook het particularisme-begrip aldus een eigen leven is gaan leiden.

Het particularisme was voor de grote Belgische historicus echter geen verschijnsel specifiek voor onze gewesten. Overal in West-Europa zag hij bij de stedelijke overheden “un sentiment républicain plus ou moins prononcé”, waarmee hij een associatie tussen particularisme en “republikanisme”

(7) H. PIRENNE, *Les villes et les institutions urbaines*, Parijs-Brussel, dl. 1, 1939, p. 253.

(8) De referenties zijn hier eindeloos, maar de meest klassieke samenvatting van deze opvattingen bij een nog actieve historicus vindt men in Wim BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in het graafschap Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden*, Brussel, 1978.

invoerde die ook later zou terugkeren. Dit stedelijke gevoel kon volgens hem ook niet anders geweest zijn: zowel het economische particularisme van de burgerij als hun “constitution sociale” dreef de stedelingen ertoe om een complete autonomie te veroveren en “un État dans l’État” te worden, of hun regime nu patricisch of “democratisch” was. In Frankrijk en Engeland was de centrale macht sterker, in Italië en Duitsland was de gemeentelijke autonomie compleet en de Nederlanden namen een tussenpositie in ⁽⁹⁾. Het is uiteraard niet moeilijk om in deze Europese vergelijking een terugprojectie van negentiende-eeuwse politieke ontwikkelingen te zien, maar we zullen ons voorlopig concentreren op de Vlaamse situatie. Pirenne stond eigenlijk ambivalent tegenover de Vlaamse steden: ze getuigden van een “héroïsme” in hun strijd, maar ook van een “exclusivisme” waarmee ze hun eigen krachten verzwakten. Ook de twee andere standen, de clerus en de adel, waren op hun manier echter particularistisch: “le particularisme urbain vint se heurter à d’autres particularismes” en slaagde er niet in de onstuitbare opgang van de territoriale staat te breken ⁽¹⁰⁾. Meer nog, de Bourgondische vorsten handelden in hun strijd met de steden duidelijk in het publieke belang: ze schaalden volgens Pirenne niet alleen de clerus, de adel en de boeren achter zich – wat voor die laatsten overigens zeer te betwijfelen valt – maar ook en vooral “cette classe d’hommes nouveaux” die vanaf de 15de eeuw de vrije expansie van het kapitalisme zouden garanderen ⁽¹¹⁾. Als *dei ex machina* kwamen deze nieuwe ondernemingsgezinde krachten op regelmatige tijdstippen in de Pirenniaanse Belgische geschiedenis op de proppen. Het waren ook zij die in 1302 de kant van de ambachten tegen het patriciaat kozen, en nu steunden ze de Bourgondiërs en hun “institutions centralisatrices”, die zonder het zelf te beseffen de weg aan het bereiden waren voor de ontstuitbare opkomst van de vrije markt. In een wereld van sociale stabiliteit en evenwicht tussen verschillende particuliere groepen, waren de *homines novi* steeds opnieuw een dynamische factor, een katalysator in een teleologisch transformatieproces. Hetzelfde zouden ze natuurlijk doen tijdens de ontwikkeling van de Industriële Revolutie in onder meer Luik en Verviers.

De universele en moderniserende roeping van de sociale, economische en politieke krachten die het reactionaire particularisme bestreden, bleef een constante in de visie van Henri Pirenne, ook wanneer hij de gebeurtenissen van zijn eigen tijd becommentarieerde. Hij bleef de term op een haast obsessieve manier gebruiken. Eens teruggekomen uit de Duitse gevangenenkampen ging hij onverstoord verder op zijn elan van antiparticularisme. In zijn *La Belgique et la guerre mondiale* verweet Pirenne ook de Vlaamse activistische collaborateurs een “particularisme provincial” en noemde hij hun gedrag “plus lamentable que honteuse”. Hij vergeleek hun grenzeloos naïef vertrouwen in de goede wil van de Duitse bezetter met het geloof van Van der Noot in de Pruisische beloften tijdens de Brabantse omwenteling ⁽¹²⁾. Opvallend is dat Pirenne de term “exclusivisme” opnieuw bovenhaalde wanneer hij

(9) PIRENNE, *Les villes*, p. 262.

(10) *Ibid.*, p. 264.

(11) *Ibid.*, p. 266; en zie in dit verband natuurlijk zijn *Les périodes de l’histoire sociale du capitalisme*, Brussel 1914, waar deze hele argumentatie uitvoeriger terug te vinden is.

(12) H. PIRENNE, *La Belgique et la guerre mondiale*, Parijs, 1928, p. 220.

de activisten verweet het volk te herleiden tot de taal en een “civilisation étroitement flamande” te willen installeren⁽¹³⁾. Op zijn latere verzet tegen de vervlaamsing van de Gentse universiteit wil ik hier niet ingaan, maar Pirennes houding tegen de Pruisisch-Duitse opvattingen na de Eerste Wereldoorlog zouden in het licht van zijn particularisme-concept toch wel ironisch blijken te zijn. Het is algemeen bekend dat Pirenne na zijn gevangenschap tijdens de Grote Oorlog brak met zijn Duitse vrienden en collega's⁽¹⁴⁾. De Franse “civilisation” had het gehaald van de Duitse “Kultur”. Nochtans zullen we zien dat de invloed van de spectaculaire opgang van het Duitse intellectuele leven in de negentiende eeuw van beslissend belang was geweest voor Pirennes opvatting over de tegenstelling centralisatie – particularisme. Hoewel de basis van zijn antiparticularisme kan gevonden worden in een ontegensprekelijk Frans politiek centralisme, is dit Jacobijnse gedachtegoed via een Duitse omweg in zijn ideologische visie binnengedruppeld. Het was het vertoog ontwikkeld tijdens de negentiende-eeuwse eenmaking van het Duitse Rijk dat volgens mijn hypothese bepalend zou blijken voor Pirennes narratieve structuur van de Bourgondische centralisatiebeweging.

Het eerste belangrijke wapenfeit dat de Belgische mediëvist immers aan de destructieve kracht van het particularisme toedichtte, was niets minder dan de ineenstorting en de verbroekeling van het Karolingische Rijk. Dat was de voorbode van zowel de feodalisering van Europa als van de tegenreactie hierop, de latere groei van de Franse en Duitse staten, de eerste vanaf de hoge Middeleeuwen, de laatste slechts vervolmaakt tijdens de generatie die Pirennes eigen volwassen leven voorafging. Het “particularisme régional” was verantwoordelijk voor het mislukte Karolingische staatsvormingsproject, en werd aldus geassocieerd met de “poussée irrésistible de la féodalité”, hoewel bijkomende factoren als de invallen van de Noormannen, Saracenen, Slaven en Magyaren, en de persoonlijke intriges binnen de Frankische dynastie ook niet konden worden genegeerd⁽¹⁵⁾. We zien het particularisme dan opnieuw opduiken tijdens de stedelijke ontwikkeling van Italië in de twaalfde eeuw, waar de vooruitgang van de stedelijke economie in de woorden van Pirenne correspondeert met een politiek van particularisme “de plus en plus étroit et féroce”⁽¹⁶⁾. En dat was nog maar de twaalfde eeuw, want de veertiende eeuw zou pas echt het hoogtepunt van het particularisme worden. De schijnbare tegenstelling tussen enerzijds de huldiging van de stedelijke kapitalistische geest als wegbereider van de economische moderniteit en anderzijds het “enge” particularisme van diezelfde laatmiddeleeuwse burgers dat de politieke eenmaking in de weg stond, was duidelijk schatplichtig aan de Franse mediëvisten van de negentiende eeuw en hun opvattingen over de klassenstrijd en de opgang van de burgerij. Pirennes intellectuele

(13) *Ibid.*, p. 225.

(14) Zie hierover onder meer Peter SCHÖTTLER, “Henri Pirenne face à l’Allemagne de l’après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire”, in Serge JAUMAIN, Michaël AMARA, Benoît MAJERUS en Antoon VRINTS, eds., *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique*, Brussel, 2005, p. 507-517. De klassieke biografie van Pirenne blijft Brice LYON, *Henri Pirenne. A Biographical and Intellectual Study*, Gent, 1974.

(15) H. PIRENNE, *Histoire de l’Europe: des invasions au XVIe siècle*, Parijs, 1936, p. 78.

afhankelijkheid van in het bijzonder de romantisch-liberale Augustin Thierry, voorvechter van de burgerlijke vrijheden en de constitutionele monarchie, blijkt duidelijk uit hun gelijkaardige woordkeuze. Thierry huldigde uiteraard de “derde stand” doorheen de geschiedenis van Frankrijk, en dus ook de middeleeuwse “bourgeoisie”. Nochtans was zijn oordeel over de middeleeuwse steden niet uitgesproken positief. De geest van de middeleeuwse poorters en hun gilden was volgens hem “libéral, mais étroit et immobile” en al te zeer verknocht aan lokale privileges. Nochtans was er beterschap in zicht. Onder invloed van nieuwe ideeën, “plus hautes et plus généreuses” kwam er sinds de 13de eeuw een “marche lente, mais toujours sûre, vers l'égalité civique, l'unité nationale et l'unité d'administration”, zo kenmerkend voor het Franse nationale karakter⁽¹⁷⁾. Het eindpunt was dan natuurlijk de politiek van de Franse burgerij tijdens de Constituante en de andere revolutionaire assemblées. Deze historiografische traditie die de nadruk legde op constitutionele en parlementaire verwezenlijkingen van het volk kende een tegenpool in de Engelse *whig history*, maar daar liggen de intellectuele gelijkenissen met het werk van Pirenne minder voor de hand⁽¹⁸⁾. Hij wees in elk geval de vergelijking tussen het *Groot Privilege* voor de Nederlanden van 1477 en de *Magna Carta* resoluut van de hand. Dit was een te grote eer, zo stelde hij, voor een charter dat enkel zorgde voor een restauratie van het provinciale particularisme⁽¹⁹⁾. De statenvertegenwoordiging van 1477 zorgde voor een overwinning van de “politique médiévale” op de “politique moderne”⁽²⁰⁾. De *Magna Carta* is uiteraard het beginpunt bij uitstek van de hele traditie van de *whig history* en Pirenne presenteerde hier eerder zijn eigen continentale versie van de liberale moderniseringsteleologie. Daarin stond niet het parlement centraal maar eerder de centraliserende actie van de vorst. In Frankrijk was het volgens Pirenne de verdienste van de monarchie geweest om het land te bevrijden van het “feodale particularisme” en de opbloeiende steden te beschermen. De centraliserende instellingen die de Franse koningen uitbouwden, dienden bovendien om het volk te beschermen tegen geweld en afpersing⁽²¹⁾.

De vader van de vaderlandse geschiedschrijving was niet de eerste Belgische historicus die het particularisme-concept hanteerde⁽²²⁾. Philippe Carlier toonde aan dat de veroordeling van de particularistische tendensen in de Belgische geschiedenis zich vooral manifesteerde vanaf de jaren 1890, toen er zich een versterking van het patriottisch bewustzijn voordeed onder invloed van de bedreigingen van buitenaf. Tussen 1890 en 1914 werd het een algemene tendens om de centralisatiepogingen van Filips de Goede te bejubelen. Vóór Pirenne gebruikten historici die nu in de totale vergetelheid zijn terechtgekomen, zoals Quoidbach en Boddaert, al de term particularisme.

(16) *Ibid.*, p. 230.

(17) Augustin THIERRY, *Recueil des monuments inédits de l'histoire du Tiers état. Première série: chartes, coutumes, actes municipaux, statuts de corporations d'arts et métiers des villes et communes de France, région du Nord*, dl. 1, Parijs, 1850, p. LV-LVI.

(18) Zie Herbert BUTTERFIELD, *The Whig Interpretation of History*, Londen, 1931.

(19) H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, dl. 3, Brussel, 1923 (3de druk), p.10.

(20) *Ibid.*, p. 12.

(21) PIRENNE, *Histoire de l'Europe*, p. 275.

Terecht verwijst Carlier naar een definitie in het Franse woordenboek van Littré, in een uitgave van 1869 en dus drie jaar na de Pruisisch-Oostenrijkse slag van Sadowa, waarin het particularisme wordt gedefinieerd als “le système de ceux des Allemands qui veulent que les Etats annexés à la Prusse restent indépendants et soumis à leurs lois particulières”. Eerder hadden historici als Kervyn de Lettenhove en Fredericq nog een heel andere stem laten horen en hadden ze de Bourgondiërs verweten despoten te zijn. Nu werd een nieuwe nationalistische geschiedschrijving ondersteund door de discursieve strijd tegen een gestigmatiseerd particularisme ⁽²³⁾. De algemene verbreiding van deze term was zoals de definitie van het woordenboek van Littré aangeeft inderdaad eerder van Duitse dan van Franse makelij, hoewel – voor zover ik dat heb kunnen vaststellen – de eerste zichtbare attestatie van het begrip in zijn huidige gangbare betekenis voorkwam in de *Mémoires secrets sur les règnes de Louis XIV et Louis XV* van de hand van de Franse hofhistoriograaf Charles Pinot Duclos (†1772) verschenen in 1791 ⁽²⁴⁾. Het is in dat verband grappig dat de jonge Napoléon Bonaparte, die de gewoonte had lectuurnota's te maken in kleine schriftjes, twee woorden optekende uit dit werk van Duclos: “hobereau” en “particularisme”... ⁽²⁵⁾ Diderot en d'Alembert gaven een decennium daarvoor aan “particulariste” enkel de theologische betekenis dat de particuliere gratie aan de gepredestineerden toekent ⁽²⁶⁾. Het *Französisches Etymologisches Wörterbuch* van Walther von Wartburg geeft naast die theologische inhoud, zoals die bijvoorbeeld in 1689 werd geformuleerd door Jacques-Bénigne Bossuet, ook een betekenis van “égoïsme, intérêt personnel”, die inderdaad al bij Duclos voorkomt en stelt vanaf ca. 1868 een verklaring vast van een “sentiment d'une population qui, englobée dans un Etat, prétend à une certaine autonomie” ⁽²⁷⁾. Het *Dictionnaire français illustré et encyclopédie universelle*, uitgegeven onder leiding van Dupiney de Vorepierre, verstaat in 1876 onder particularisme al een “esprit d'égoïsme ou esprit exclusif”, maar vermeldt erbij dat dit “peu usité” is ⁽²⁸⁾. Verder lexicografisch onderzoek dringt zich op, maar het lijkt

(22) Een algemeen beeld van de Belgische en Nederlandse historiografie van de negentiende eeuw wordt geschetst in de vele bijdragen van Jo TOLLEBEEK, zie o.m. “Historical Representation and the Nation-State in Romantic Belgium (1830-1850)”, in *Journal of the History of Ideas*, dl. 59, 1998, p. 329-353; ID., “Enthousiasme en evidentie. De negentiende-eeuwse Belgisch-nationale geschiedschrijving”, in ID., *De IJkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België*, Amsterdam, 1994, p. 57-74.

(23) Philippe CARLIER, “Contribution à l'étude de l'unification bourguignonne dans l'historiographie nationale belge de 1830 à 1914”, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, dl. 16, 1985, p. 13-15.

(24) Charles PINOT DUCLOS, *Mémoires secrets sur les règnes de Louis XIV et de Louis XV*, dl. 2, Parijs, 1791, p. 48: “en France, où le particularisme l'emporte toujours sur l'intérêt général”, in de context van een koninklijk project om in 1719 de verdeling van de belastingen over het koninkrijk te wijzigen.

(25) Arthur CHUQUET, *La jeunesse de Napoléon*, Parijs, dl. 2, 1899, p. 209.

(26) Denis DIDEROT en Jean LE ROND D'ALEMBERT, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société de gens de lettres*, dl. 24, Bern-Lausanne, 1780, p. 321.

(27) Walter VON WARTBURG, *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*, dl. 7, Basel, 1955, p. 677.

(28) Berter DUPINEY DE VOREPIERRE, *Dictionnaire français illustré et encyclopédie universelle*, dl. 2, Parijs, 1876, p. 643.

erop dat de chronologie min of meer duidelijk is: het particularisme-concept dat Pirenne vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw zou gaan hanteren is via een Duits gebruik in de jaren 1870 de Franse taal binnengedrongen. Dat blijkt ook duidelijk uit het conceptueel-historisch onderzoek dat al door Duitse geleerden werd verricht.

In de monumentale *Geschichtliche Grundbegriffe* omschrijft Irmilinde Veit-Brause “Partikularismus” immers als “die Mentalität und ihr begründete politische Wertvorstellungen und Programmatik einzelner sozialer oder politischer Gruppen in einem gegebenen politischen oder sozialen Ganzen, die der Verteidigung der Selbständigkeit, Unabhängigkeit und der Sonderinteressen der Teile den Vorrang gegenüber den Gesamtinteressen einräumen, jedoch nur selten zur tatsächlichen Loslösung bereit sind (Separatismus)”⁽²⁹⁾. In de Duitse ruimte vond dit begrip algemeen ingang tussen 1815 en 1848, en dit overduidelijk met een negatieve connotatie als verwijt aan de politieke krachten die zich verzetten tegen de eenmaking van Duitsland door recht, traditie, taal en “stam” in te roepen⁽³⁰⁾. Het particularisme werd vanaf het begin gedefinieerd als tegenpool van een reeks “moderniserende” factoren zoals een centraliserende, verlicht-absolutistische bureaucratie, de burgerlijke vrijheid en gelijkheid, het liberalisme en het natuurrecht⁽³¹⁾. Het woord particularisme is afgeleid van het laatklassiek-middeleeuws Latijnse adjectief *particularis* dat “één deel betreffend” betekent. Op zich verwijst dit concept overduidelijk naar de Aristotelische filosofie die stelt dat het Universele zich enkel in het concrete Particuliere uit. In vroeg 19de-eeuwse Duitse woordenboeken wordt het particularisme al met “Selbstgenügsamkeit” en “Selbstsucht” aangeduid. Waarschijnlijk gaat het om een polemisch neologisme dat voortbouwt op een staatsrechtelijke terminologie, waarin het *ius commune* tegenover het *ius particulare* stond. Het politieke gebruik van het begrip particularisme moet dus in de eerste plaats in een juridische retoriek worden gesitueerd, waarbij de zwakheid van het “centraliserende” keizerlijke recht tegenover de sterkere wetgevende tradities van de aparte Duitse vorstendommen stond. De 19de-eeuwse burgerij construeerde met andere woorden een negatief concept om een revolutionair programma van nationale eenmaking en individuele vrijheden mee te contrasteren. Ook bijvoorbeeld Hegel onderschreef deze visie duidelijk⁽³²⁾. Duitse politieke economen als Friedrich List hadden het in 1844 over een “desorganisierendem Partikularismus und Individualismus”⁽³³⁾. De invloedrijke historicus Heinrich von Treitschke beschouwde het particularisme als de oorzaak van de zwakke Duitse positie op internationaal en vooral koloniaal gebied en dus als een hinderpaal voor de noodwendige machtsopbouw en –concentratie die in zijn (Hegeliaanse) visie de taak van de staat was⁽³⁴⁾. Von Treitschke, aanvankelijk liberaal maar in de

(29) Irmilinde VEIT-BRAUSE, “Partikularismus”, in Otto BRUNNER, Werner CONZE en Reinhard KOSELLECK, eds., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, dl. 4, Stuttgart, 1978, p. 735.

(30) *Ibid.* Zie ook Dan S. WHITE, “Regionalism and Particularism”, in Roger CHICKERING, ed., *Imperial Germany. A Historiographical Companion*, Londen, 1996, p. 131-155.

(31) VEIT-BRAUSE, “Partikularismus”, art. cit., p. 736.

(32) *Ibid.*, p. 737-739.

(33) *Ibid.*, p. 745.

(34) *Ibid.*, p. 756-757.

loop van zijn latere leven steeds conservatiever en antisemitischer, politicus, publicist en officiële historiograaf van de Pruisisch-Duitse staatsvorming, was misschien wel de grootste kampioen van het antiparticularisme. In zijn pamflet *Bundesstaat und Einheitsstaat* (1864) nam hij het genadeloos op tegen het Duitse particularisme en de “Kleinstaaterei” die de Duitse eenmaking in de weg stonden, met als lichtend voorbeeld de Franse politieke centralisatie⁽³⁵⁾. Ook de meest autoritaire voorvechters van de opbouw van de moderne staat gebruikten het particularisme als schietschijf. Bismarck had het zelfs over “dem parlamentarischen Partikularismus”⁽³⁶⁾. Het is meer dan waarschijnlijk dat Pirenne sterk werd beïnvloed door de lezing van Treitschke’s klassieke werken en door de gangbare circulatie van dit vertoog in de jonge Duitse staat, toen hij er zijn vakmanschap als mediëvist ging vervolmaken. Hier betrof het een politieke inkleuring van het particularisme, maar ook Gustav von Schmoller, de voornaamste vertegenwoordiger van de Duitse “historische school” in de economie, bij wie Pirenne colleges volgde tijdens zijn verblijf in Duitsland, heeft een ontegensprekelijke invloed uitgeoefend op diens visie op de sociaal-economische ontwikkeling van Europa en op zijn economische definiëring van het laatmiddeleeuwse stedelijke particularisme in Vlaanderen⁽³⁷⁾. In Schmollers *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, gepubliceerd vanaf 1900, spreekt de Duitse economisch-historicus in verband met de middeleeuwse steden van “ihren starken Stadtpatriotismus”, hun “Egoismus nach auszen, durch eine gewisse Ausbeutung des platten Landes, oft auch der kleinen Nachbarstädte” en “einem engherzigen Total egoismus, der die groszen Aufgaben einer neuen Zeit nicht verstand”. Dé oplossing was daarbij natuurlijk de “Territorialstaat” en de “volkswirtschaftliche Fortschritt” die ermee gepaard ging⁽³⁸⁾. Schmoller had het in 1875, in één van zijn vroegste werken als mediëvist, al gehad over “dem nackten Egoismus, der der Zeit überhaupt eigen ist”, toen hij het door de ambachten gedomineerde stadsbestuur van Straatsburg beschreef, een motief dat dus zou blijven terugkeren⁽³⁹⁾. Bijna de volledige economische inkleuring die de Gentse historische school aan het

(35) Henry William DAVIS, *The Political Thought of Heinrich von Treitschke*, Londen, 1914, p. 47-52 (voor dit en andere soortgelijke geschriften: Heinrich VON TREITSCHKE, “Bundesstaat und Einheitsstaat”, in Id., *Historische und politische Aufsätze vornehmlich zur neuesten deutschen Geschichte*, Leipzig, 1865; en zie ook zijn *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*, 5 dln., Leipzig, 1914-1919).

(36) VEIT-BRAUSE, “Partikularismus”, art. cit., p. 762.

(37) LYON, *Henri Pirenne*, op. cit., p. 63 spreekt van een “decisive influence” van Schmoller op Pirenne. Zie in dat verband ook Frederick Maurice POWICKE, *Modern Historians and the Study of History*, Londen, 1955, p. 97-98 die hier het eerst duidelijk op wees.

(38) Gustav VON SCHMOLLER, *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, München, 1923, p. 311-315. Zie trouwens ook een polemiek tussen Schmoller en Treitschke in G. SCHMOLLER, *Ueber einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft. Ein offenes Sendschreiben an Herrn Professor Dr. Heinrich von Treitschke*, Jena, 1875.

(39) G. SCHMOLLER, *Straatsburg zur Zeit der Zunftkämpfe und die Reform seiner Verfassung und Verwaltung im XV. Jahrhundert*, Straatsburg, 1875, p. 41. Een negatief beeld over de politiek van de ambachtsgilden vindt men ook in Id., *Die Strassburger Tücher- und Weberzunft und das Deutsche Zunftwesen vom XIII.-XVII. Jahrhundert*, Straatsburg, 1881, o.m. p. 113.

particularisme van de Vlaamse steden gaf, werd dus al door von Schmoller vastgelegd⁽⁴⁰⁾. De intellectuele carrière van deze term als gemarginaliseerde tegenpool van zowel het universele recht, de nationale politieke eenmaking en de kapitalistische modernisering was begonnen, met Pirenne als een van de voornaamste verbreiders van het concept.

De liberale Belgische historicus kon daarbij echter rekenen op een onverwachte partner, een denker van de moderniteit en de vooruitgang die nog veel invloedrijker zou blijken te zijn dan hij zelf ooit geweest is⁽⁴¹⁾. Ik heb het uiteraard over Karl Marx. Hoewel François-Louis Ganshof deze invloed vaak heeft trachten te minimaliseren, hebben Jan Dhondt, Walter Prevenier, Claire Billen en Adriaan Verhulst op verschillende manieren vastgesteld hoe schatplichtig Pirenne was aan het werk van in de eerste plaats Hegel, maar zeker ook van diens materialistische tegenpool Marx⁽⁴²⁾. In een brief van de grondlegger van het moderne socialisme aan zijn kompaan Friedrich Engels *de dato* 7 juni 1864 contrasteerde die eerste het “particularisme” met het “Teutonisme” toen hij het over de redactionele lijn van een Augsburgse krant had⁽⁴³⁾. Dit lijkt de eerste keer te zijn dat de theoretici van het “wetenschappelijk socialisme” dit geladen Duitse politieke begrip hebben overgenomen, al kan ook hier verder onderzoek wellicht meer opheldering brengen. Op zich is het gebruik van het particularisme-concept door Marx allesbehalve verwonderlijk. In tegenstelling tot veel andere socialisten, die kleinschaliger en archaïscher dachten, was hij immers de grootste voorstander van de eenmaking van de nationale staat om op die manier de voorwaarden

(40) Een ander mogelijk zoekspoor, de invloed van Karl Lamprecht op Pirenne, leverde dan weer niets op. In Lamprechts *Deutsche Geschichte*, dln. 3-4, Berlijn, 1906, *passim* behandelt hij de conflicten tussen vorsten, adel en steden op een veel afstandelijker manier dan Pirenne, als een strijd tussen sociale groepen, en zonder positie in te nemen. Cinzio VIOLANTE, *Das Ende der 'groszen Illusion'. Ein europäischer Historiker im Spannungsfeld von Krieg und Nachkriegszeit, Henri Pirenne (1914-1923) – Zu einer Neulesung der 'Geschichte Europas'*, Berlijn, 2004, p. 182 contrasteert Lamprecht met Schmoller wat betreft het “Staatscentralismus” van die laatste. Het is daarnaast wel mogelijk dat Pirenne ook werd beïnvloed door een andere kathedersocialist, van wiens werk tot vandaag een exemplaar is bewaard in Pirennes bibliotheek die zich nu in de Université Libre de Bruxelles bevindt: Werner SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*, dl. 1, München-Leipzig, 1928, p. 332, 336-337 (de oorspronkelijke eerst druk is van 1916): “Der Staat (...) schafft für den Kapitalismus einen groszen Markt”.

(41) VIOLANTE, *Das Ende der 'groszen Illusion'*, *op. cit.*, p. 354; Jan DHONDT, “Henri Pirenne, historien des institutions urbaines”, in *Annali della Fondazione italiana per la storia amministrativa*, dl. 3, 1966, p. 127 en de brief van Pirenne aan Lamprecht die Dhondt aanhaalt en waarin Pirenne het heeft over de “materialistische Geschichtsauffassung” (Br. LYON, ed., “The Letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht”, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, dl. 132, 1966, nr. 16, p. 211-212).

(42) DHONDT, “Henri Pirenne, historien des institutions urbaines”, *art. cit.*, p. 74; François-Louis GANSHOF, “Henri Pirenne and Economic History”, in *Economic History Review*, dl. 6, 1936, p. 179-185; Walter PREVENIER, “Henri Pirenne et les villes des anciens Pays-Bas au Bas Moyen Âge (XIVe-XVe siècles)”, in *Les fortunes historiographiques des thèses de Henri Pirenne*, Brussel, 1986, p. 27-50; Claire BILLEN, “L'économie dans les anciens Pays-Bas du XIIe au XVIe siècles. Conceptions pirenniennes et voies de recherches actuelles”, *ibid.*, p. 61-86; Adriaan VERHULST, “Conclusion: l'actualité de Pirenne”, *ibid.*, p. 149-154.

(43) Marx-Engels *Werke*, dl. 41, Berlijn, 1982, p. 536.

te scheppen voor een snelle kapitalistische ontwikkeling en daarmee ook de daarop volgende proletarische revolutie. Hoewel Marx het grootste deel van zijn leven in ballingschap leefde, op de vlucht voor de autoritaire Pruisische staat, was hij een van de grootste aanhangers van de eenmakingspolitiek van Bismarck. Al in het *Communistisch Manifest* hadden hij en Engels zich uitdrukkelijk afgezet tegen de utopische socialistische die hun heil zochten in de terugkeer naar de gilden en andere reactionaire aspecten van de feodale productiewijze. Het was dan ook niet meer dan logisch dat wetenschappelijke socialistische elke vorm van particularisme streng veroordeelden. Hoewel ze aanvankelijk deze term niet expliciet leken te gebruiken, voerden de vertalers van vroegere teksten van Marx en Engels die in het Duits waren opgesteld, het begrip particularisme geruisloos in. Zo lezen we in de Franse vertaling van het beroemde pamflet “Adres aan de communistenbond” uit het jaar 1850: “Dans un pays comme l’Allemagne, où il reste encore à faire disparaître de si nombreux vestiges du moyen âge et à briser tant de particularisme local et provincial, on ne saurait en aucune circonstance tolérer que chaque village, chaque ville, chaque province oppose un nouvel obstacle à l’activité révolutionnaire, dont toute la puissance ne peut émaner que du centre” (44). Nochtans gebruikte de oorspronkelijke Duitse tekst niet het woord “particularisme” maar de woordgroep “so vieler lokaler und provinzieller Eigensinn” (45). Ook latere marxisten zoals Kautsky, Trotsky, Rakovsky, Korsch, Gramsci of Togliatti – zo leert een zoekopdracht in het *Marxist Internet Archive* – gebruikten het begrip particularisme als uiterst negatief geladen term, geassocieerd met de bekrompenheid van de feodale samenleving (46).

Zowel de liberalen als de marxisten huldigden dus de centralisatie door de nationale staat. Al in 1934 verscheen een *Inaugural-Dissertation* van de hand van een zekere Franz Staab over de vooruitgangsgedachte in het werk van Schmoller, waarin gewezen wordt op de gelijklopendheid van diens opvattingen met die van Hegel, Marx, Comte, Morgan en Spencer (47), een gegeven dat eigenlijk weinig verwondering hoeft te wekken. In haar tussen 1908 en 1909 in het Pools verschenen reeks bijdragen over het socialisme en het nationale vraagstuk besteedde ook Rosa Luxemburg aandacht aan het zogenaamde particularisme. Het typisch marxistische standpunt dat zij vertolkte, was dat het kapitalisme een progressieve rol in de geschiedenis speelt door middel van de centralisatie van de economische, legislatieve, administratieve, juridische en militaire sferen binnen het kader van de territoriale burgerlijke staat. Tijdens de Middeleeuwen, toen de feodale

(44) Karl MARX en Friedrich ENGELS, *Adresse du Comité central à la Ligue des Communistes*, 1850 (gepubliceerd als pamflet in 1850, voor het eerst opnieuw gepubliceerd door Engels in 1875, hier werd een Franse vertaling gebruikt: MARX en ENGELS, *Œuvres choisies*, Moskou, 1976, p. 184).

(45) *Nach der Veröffentlichung von Friedrich Engels in der Neuausgabe der Schrift ‘Enthüllungen über den Kommunisten-Prozeß zu Köln von Karl Marx’*, Hottingen-Zürich, 1885. Hier gebruikt: MARX en ENGELS, *Werke*, dl. 7, Berlijn, 1990, p. 244-254.

(46) www.marxists.org. Geraadpleegd op 1 december 2007.

(47) Franz RAAB, *Die Fortschrittsidee bei Gustav von Schmoller*, Freiburg, 1934, o.m. p. 34, 40-41 en 68-72.

productiewijze overheerste, was het maatschappelijke leven gedecentraliseerd, wat een kenmerk was van wat Luxemburg hier de “natuurlijke economie” noemde. Vanaf het einde van het middeleeuwse tijdvak zou een “revolutie” in productie- en handelsverhoudingen, de groei van de nijverheid en van de geldeconomie, samen met de militaire transformaties de basis leggen van het centraliserende absolutisme⁽⁴⁸⁾. De zestiende en zeventiende eeuw vormden dan het strijdtoneel voor het vorstelijke offensief tegen het feodale particularisme. Na de bloeiperiode van het centralisme zou het echter de bourgeoisie zijn die deze historische taak van de centralisatie van de staat overnam, met de evidente kristallisatie van deze strijd in de Franse Revolutie. Tollen, juridische en fiscale autonomie afschaffen was volgens dat marxistische vooruitgangsverhaal de eerste verwezenlijking van de moderne bourgeoisie⁽⁴⁹⁾. We vinden hier met andere woorden exact hetzelfde ontwikkelingsschema terug als bij een liberaal als Pirenne, als er bij Luxemburg al geen sprake is van een directe intellectuele afhankelijkheid, of van de opvattingen van von Schmoller en andere Duitse economisch-historici als gemeenschappelijke inspiratie. Het polemisch-politieke werk van auteurs als Luxemburg of Vladimir Iljitsj Lenin – die zich eveneens afzette tegen het particularisme – bevat hoogst zelden voetnoten naar de werken uit de “burgerlijke historiografie” waarop zij zich baseerden. Toch lijkt het niet onwaarschijnlijk dat de latere marxistische auteurs vertrouwd waren met het werk van Pirenne. Het grote verschil was natuurlijk dat voor Lenin of Luxemburg de kapitalistische centralisatie slechts de noodzakelijke wegbereider was van de komende socialistische samenleving. Volgens Luxemburg moest de socialistische beweging even centralistisch zijn als de burgerij en zijn staatsapparaat. Ze wees erop dat de Duitse sociaaldemocraten op een energieke manier het particularisme van de Zuid-Duitse landen of van de Elzas bekampten, omdat elke lokale autonomie slechts een dekmantel was voor “adellijke of kleinburgerlijke reactie”⁽⁵⁰⁾. Een andere noodzakelijke achtergrond om dit marxistische vertoog te begrijpen is de op dat moment al een halve eeuw aanslepende polemiek tegen het utopisch-kleinburgerlijke anarchisme met zijn “autonomistische” en “federalistische” voorliefdes, het meest consistent uitgewerkt door Mikhaïl Bakoenin, met wie Marx al een pennenstrijd over het Pan-Slavisch federalisme had uitgevochten⁽⁵¹⁾. In de late 19de eeuw lijken de navolgers van Marx het particularisme-begrip echter nog niet toe te passen op de geschiedenis van de Nederlanden. We treffen het alvast niet aan in het gelegenheidsopstel dat Marx’ schoonzoon Paul Lafargue in 1882 in de socialistische krant *L'Égalité* publiceerde over “de klassenstrijd in Vlaanderen van 1336-1548”. Wel heeft hij het over de “corporatieve aristocratie” van de Vlaamse steden, maar het gaat hier over een zeer zwakke tekst die een slordige en slecht geïnformeerde indruk nalaat

(48) Rosa LUXEMBURG, *The National Question. Selected Writings. Edited and with an Introduction by Horace B. Davis*, New York, 1976, p. 187.

(49) *Ibid.*, p. 188.

(50) *Ibid.*, p. 190-191.

(51) *Ibid.*, p. 197 waar Luxemburg Marx aanhaalt.

en als dusdanig geen intellectuele invloed heeft uitgeoefend op om het even welke latere historicus ⁽⁵²⁾.

In het algemeen heeft de marxistische traditie vóór de jaren zestig van de twintigste eeuw trouwens weinig tot geen impact gehad op het *mainstream*-vertoog van de professionele historici, met uitzondering van Britse marxistische historici als Maurice Dobb en Rodney Hilton die zich sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog over de transitie van het feodalisme naar het kapitalisme bogen. Ook in dit debat, en met name in het werk van de historisch georiënteerde Amerikaanse marxistische econoom Paul Sweezy, zijn het echter eerder de opvattingen van Pirenne over de stedelijke economieën dan die van Marx zelf die een invloed hebben uitgeoefend ⁽⁵³⁾. We kunnen dus gerust stellen dat, naast de blijvende invloed van de werken van de negentiende-eeuwse Duitse historici en economen zelf, het œuvre van de grootste Belgische mediëvist doorslaggevend is gebleken in de verbreiding van het particularisme-concept als schietschijf van alles wat economisch en politiek progressief was. Ik trap een open deur in door erop te wijzen hoe toonaangevend Pirennes visie op sociaal-economische ontwikkeling van middeleeuws Europa lange tijd is gebleven. De stellingen van Pirenne worden ook zeer recent nog in het buitenland vaak klakkeloos overgenomen ⁽⁵⁴⁾. Dat is met name het geval bij historici uit de VS voor wie het oeuvre van de Belg nog steeds verplichte lectuur is ⁽⁵⁵⁾. In een recent artikel dat eigenlijk niets toevoegt aan wat we al anderhalve eeuw over deze opstand weten heeft de Amerikaanse historicus Harreld het over de leiders van de opstand van 1537-1540 als “desperate men trying to insure the political status quo and their economic survival in an age of declining urban autonomy and an increasingly global economy” ⁽⁵⁶⁾. Dat discours is illustratief voor een liberale modernistische retoriek die al meer dan 150 jaar de visie op de Bourgondisch-Habsburgse staatsvorming domineert en steeds opnieuw probleemloos en argeloos wordt overgenomen. De stedelijke rebellen waren volgens Harreld “desperate” in hun verzet tegen het onvermijdelijke teleologische einddoel van de geschiedenis: de moderne en kapitalistische geglobaliseerde wereld. *Resistance is futile* tegen het einde van de geschiedenis. Dat deze “global economy” de meest recente tegenpool van het particularisme is, hoeft in het kader van het huidige hegemonische politiek-economische discours niet te verbazen, maar welke intellectuele avonturen heeft dit verdoemde begrip dan sinds de Duitse historiografie en Pirenne beleefd?

(52) Oorspronkelijk verschenen in *L'Égalité* van 22 en 29 januari 1882, recent heruitgegeven en vertaald in brochurevorm: Paul LAFARGUE, *Les luttes de classes en Flandre, de 1336-1348 et de 1379-1385. De Klassenstrijd in Vlaanderen van 1336-1348 en van 1379-1385*, Brussel, 2003.

(53) Rodney HILTON, ed., *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Londen, 1980, en vooral de bijdrage van Paul SWEETZ, “A Critique”, art. cit., p. 42-43.

(54) Zie bijvoorbeeld Donald J. HARRELD, “Urban Particularism and State Centralization in the Revolt of Ghent, 1538-1540”, in *Proteus*, dl. 20, 2003, p. 39-44.

(55) Zo begon de befaamde Amerikaanse economisch-historicus Robert Lopez zijn carrière als criticus van de opvattingen van Pirenne: Norman F. CANTOR, *Inventing the Middle Ages*, New York, 1991, p. 128.

(56) HARRELD, “Urban Particularism”, art. cit., p. 44.

Een steekproef naar het latere gebruik van het begrip particularisme leert dat het woord bijna steeds negatief gedefinieerd wordt, maar haast nooit wordt er een eenduidige definitie van gegeven. We moeten de betekenis van deze fundamenteel negatief geladen term dus afleiden uit de concepten of historische bewegingen die ermee gecontrasteerd worden. Historici die de Duitse geschiedenis bestuderen, hebben het particularisme-begrip vaak gebruikt. Zo had Lewis W. Spitz het in 1956 over de “importance [of particularism] to the major political events of the sixteenth century”. Wat het particularisme dan precies was, wist hij niet te vertellen. Wel liet hij zich duidelijk negatief uit over “the parochial preoccupations of the German princes”, die blijkbaar het hogere staatsbelang niet wilden inzien⁽⁵⁷⁾. Toch lijkt de impliciete presuppositie te zijn dat personen of groepen personen graag de macht op een bepaald niveau behouden, eens ze die ook op dat niveau hebben verworven. Waren de Duitse vorsten echt “parochiaal” of voerden ze gewoon een verstandige machtspolitiek tegenover de grotere Europese staten? De vraag stellen is ze beantwoorden. Het 19de-eeuwse idee van de natiestaat blijft met name in de Duitse geschiedschrijving de logische antipode van het particularisme. Volker Sellin beschouwt “coscienza nazionale” en “particolarismo” als “due posizioni e programmi opposti” in de Duitse geschiedenis van de 19de eeuw⁽⁵⁸⁾. Anderhalve eeuw na von Treitschke bepaalt die laatste dus nog steeds het fundamentele paradigma over de geschiedenis van zijn tijdvak. Soms ook lijkt het “medieval particularism” andere archaïsche aspecten te impliceren die een obstakel vormden voor de moderniteit, adellijk-feodale voorrechten bijvoorbeeld, zoals de economische macht die de edelen nog over de verzwakte Poolse steden van de 18de eeuw hadden⁽⁵⁹⁾. Of hoe het particularisme nu ook al schuldig is aan het falen van de moderniteit in het “achterlijke” Polen.

Het particularisme is een onderdeel geworden van het begrippenarsenaal van de 20ste-eeuwse geschiedkundige. Dat het nooit duidelijk omschreven werd, wekt weinig verbazing omdat historici tot in het vrij recente verleden zelden de moeite namen om hun begrippen op een precieze en wetenschappelijke manier te definiëren. Zelfs vandaag blijft dat vaak een pijnpunt. Een greep uit de vele geschiedkundige bijdragen die het particularisme-concept bevatten bevestigt dit. Soms werd de term echter wel geassocieerd met verwante begrippen, zoals in een artikel van Judith Hook uit 1979, die het particularisme in verband brengt met het “republikaans” van Siena. Dat republikaans wordt dan weer verbonden met het vasthouden aan de *libertas* in de zin van privileges, en – dus in een iets positievere zin – gecontrasteerd met het “imperialisme” van de Habsburgers⁽⁶⁰⁾. Zeker geen uitzondering is het om het particularisme

(57) Lewis W. SPITZ, “Particularism and Peace. Augsburg, 1955”, in *Church History*, dl. 25, 1956, p. 110.

(58) Volker SELLIN, “Coscienza nazionale e particolarismo nella Germania del XIX secolo”, in *Rivista Storica Italiana*, dl. 113/2, 2001, p. 497.

(59) Daniel STONE, “The End of Medieval Particularism: Polish Cities and the Diet, 1764-89”, in *Canadian Slavonic Papers*, dl. 20, 1978, p. 194-207.

(60) Judith HOOK, “Habsburg Imperialism and Italian Particularism: the Case of Charles V and Siena”, in *European Studies Review*, dl. 9/3, 1979, p. 284.

tot een centraal begrip te promoveren door het een plaats in de titel van een werk te geven zonder enige poging tot conceptualisering⁽⁶¹⁾. Het was immers voor iedereen duidelijk wat er nu precies mee bedoeld werd en de precieze invulling van het gegeven wordt dus eerder impliciet afgeleid uit een of meerdere dichotomische begrippenparen. Zo gaat Wijnand Mijnhardt uit van een klassieke tegenstelling tussen centralisme en particularisme, maar lijkt hij dat soort “local particularism” of “urban patriotism” in de Verenigde Republiek en ook na de Bataafse Revolutie in een tegenstelling te plaatsen met “a modern, national and politically inclusive concept of citizenship”. Slechts met de Nederlandse grondwet van 1848 werd dat laatste aspect van de moderniteit ingevoerd en op die manier, zo poneert hij, “the Batavian Revolution had come to its logical conclusion”⁽⁶²⁾. Ook in dat verband was het archaïsche particularisme dus een obstakel dat werd opgeruimd door een reeks van moderne en universalistische burgerlijke revoluties. In de geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden is het particularisme-begrip inderdaad goed ingeburgerd. J.L. Price verklaarde het verregaande particularisme van de Verenigde Republiek “not as a result of the devolution of powers from the centre or top to the local level, but rather as a reflection of the fact that the basic location of such authority was at the local level, with only certain and strictly limited powers being granted to provincial and central government”⁽⁶³⁾. Price valt op door zijn vrij positieve beschrijving van het particularisme als politiek systeem, maar wijst er tegelijk op dat het tot corruptie en cliëntelisme op het lokale niveau leidde⁽⁶⁴⁾. In de meest recente bijdragen waar het particularisme-begrip voorkomt, ten slotte, wordt het in verband gebracht met termen die in onze tijden van modieus en oppervlakkig postmodernisme meer *en vogue* zijn zoals “identity” en “ethnic difference”, doorgaans echter opnieuw zonder de minste poging tot heldere definities⁽⁶⁵⁾.

En wat met de sociale wetenschappen? Ook de beoefenaars van deze disciplines lijken te zijn gezwicht voor de sirenenzang van het particularisme. Antropologen en sociologen omschrijven het particularisme wel eens als “a mentality prevailing in collectivistic societies in which the standards for the way a person should be treated depending on the group to which the person belongs”. Het wordt dan gecontrasteerd met het “universalisme”, een

(61) Zie bv. Christopher C. HIBBEN, *Gouda in Revolt: Particularism and Pacifism in the Revolt of the Netherlands, 1572-1588*, Utrecht, 1983. In dit soort studies over de Republiek krijgt het particularisme echter vaak een meer positieve bijklank, blijkbaar als onderdeel van een soort historische specificiteit die het economische succesverhaal van de Republiek mede zou kunnen verklaren.

(62) Wijnand W. MIJNHARDT, “The Dutch Republic as a Town”, in *Eighteenth-Century Studies*, dl. 31/3, 1998, p. 348.

(63) J.L. PRICE, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism*, Oxford, 1994, p. 2.

(64) *Ibid.*, p. 51.

(65) Mark STOYLE, “English “Nationalism”, Celtic Particularism, and the English Civil War”, in *Historical Journal*, dl. 43/4, 2000, p. 1113. Het is niet onschuldig dat het “nationalisme” tussen aanhalingstekens wordt geplaatst, omdat dit begrip in een middeleeuwse context terecht zeer betwist is, maar er wel vrij probleemloos met het particularisme-concept wordt gegoed.

praktijk in “individualistische” maatschappijen waar iedereen gelijk wordt behandeld, onafhankelijk van de groep waartoe men behoort. Universalisme is dan een product van moderniseringsprocessen ⁽⁶⁶⁾. De socioloog Antonio Mutti wijst erop dat “the term ‘particularism’ has a poor reputation in the classical theory of modernization. It refers to social closure as well as narrow and self-interested behaviour.” Het particularisme wordt geassocieerd met traditionele pre-moderne maatschappijen ⁽⁶⁷⁾. Het is opnieuw juist dit soort dichotomisch denken dat de essentie van de liberale moderniseringsmythe uitmaakt. De twee hierboven geciteerde sociologen, die het respectievelijk over “achterlijke” gebieden als de Balkan en Zuid-Italië hebben, passen zich echter naadloos in in dit moderniseringsdiscours, maar dan nu in de neo-Durkheimiaanse variant *à la* Robert Putnam en Francis Fukuyama ⁽⁶⁸⁾. Zoals zo vaak in dat soort studies het geval is, hanteren ze daarbij kwantitatieve benaderingen van onmeetbare discursieve constructies als “social trust” om “beleidsalternatieven” voor te stellen en toch maar de moderniteit te stimuleren in gebieden waar zowel het kapitalisme als het communisme daar nog steeds niet in geslaagd zijn.

Voor de Belgische en Nederlandse geschiedschrijving zijn het particularisme-begrip en de ervan afgeleide logica essentieel gebleven. In zijn inleiding op een uit 1946 daterende studie over de verdediging van de gemeentelijke vrijheden door de katholieken in het jonge België pleitte Henri Haag voor een evenwicht tussen de twee “krachten” die hij in de vaderlandse geschiedenis zag. Een “centralisation excessive” zou de vrijheidszin der burgers in de kiem smoren, maar “une décentralisation trop poussée” zou het gevaar van België zelf in gevaar brengen ⁽⁶⁹⁾. De centrale binaire oppositie die Pirenne construeerde in de historische ontwikkeling van het Belgische vaderland lijkt in het licht van de versterkte communautaire spanningen sinds de federale verkiezingen van 2007 trouwens weer verbazend actueel en kan misschien opnieuw gerecycleerd worden in polemische geschriften. Ook de Groot-Nederlandse opvatting van onze geschiedenis bleef niet onberoerd door Pirennes centrale discursieve oppositie. Een misschien niet geheel onverwachte medestander vonden de Vlaamse particularistische steden immers in Pieter Geyl. Die verweet Pirenne dat hij deze steden steeds in een “lelijke rol” zette “van achterlijkheid, bekrompenheid, onverschilligheid voor enig algemeen belang”. De Nederlandse historicus wees erop dat Pirenne in zijn beschrijving van de opstanden tegen Maximiliaan van Oostenrijk feiten verzwegen die deze laatste in een slecht daglicht stelden en die door eerdere Belgische historici als Kervyn de Lettenhove, Gachard of Fris eerder wel waren aangehaald ⁽⁷⁰⁾.

(66) Alina MUNGIU-PIPIDI, “Deconstructing Balkan Particularism: The Ambiguous Social Capital of Southeastern Europe”, in *Southeast European and Black Sea Studies*, dl. 5/1, 2005, p. 50.

(67) Antonio MUTTI, “Particularism and the Modernization Process in Southern Italy”, in *International Sociology*, dl. 15, 2000, p. 579.

(68) Robert PUTNAM, *Making Democracy Work*, Princeton, 1993; Francis FUKUYAMA, *Trust*, New York, 1995.

(69) Henri HAAG, *Les droits de la cité. Les catholiques-démocrates et la défense de nos franchises communales*, Brussel, 1946, p. 5.

(70) P. GEYL, *Noord en Zuid. Eenheid en tweedheid in de lage landen*, Utrecht-Antwerpen, 1960, p. 132.

Het “stamgevoel” dat hij bij de Vlamingen lijkt te herkennen, is dan weer een andere kwestie. Een andere Groot-Nederlander, maar dan een Belg, Leo van der Essen, was het toch in essentie eens met Pirenne toen hij schreef dat de Bourgondiërs voor het algemeen welzijn waren en tegen het particulier belang, voor het “gemeene recht” en tegen het “uitzonderingsrecht”, voor de “natuurvrijheid” en tegen het “privilege”⁽⁷¹⁾. Zijn liberaal legalisme primeerde dus. En nog in 1982 vroeg Jongkees zich expliciet af of de opstand van 1477 de term “particularistisch” verdiende. Hij oordeelde uiteindelijk van wel omdat de door Karel de Stoute ontwikkelde monarchale staat met het Groot Privilege gedeeltelijk werd ontmanteld en vervangen door een unie van autonome landen, maar ook omwille van het feit dat de oude vrijheden en gewoontes van de gewesten weer in ere werden hersteld en er belangrijke bevoegdheden werden toegekend aan hun representatieve instellingen⁽⁷²⁾. Jongkees associeert “particularisme” dus met decentralisatie en met het behoud van voorrechten, wat weinig verwonderlijk lijkt. Opvallend is wel dat hij een versterking van de macht van de standenvetegenwoordigingen tegenover het centrale gezag ook als particularistisch lijkt te beschouwen.

Ook de huidige Gentse historici – en ondergetekende heeft dit evenzeer gedaan en wil dus niemand beschuldigend met de vinger wijzen – blijven het begrip particularisme probleemloos hanteren, meestal zonder enige precieze definiëring van wat het nu precies inhoudt. De voorbeelden zijn legio en zouden aanleiding kunnen geven tot een lange reeks referenties. Soms gaat het er genuanceerder aan toe en blijkt er een evolutie in het gebruik van dit concept. Marc Boone stelt in een vergelijking tussen het Vlaamse en het Bretoense particularisme bijvoorbeeld dat “il est clair qu’il y a particularisme et particularisme”. Hij ziet een overeenkomst tussen de standpunten van Barthélémy-Amédée Pocquet du Haut-Jussé en Henri Pirenne waarbij respectievelijk de “Franse” en de “Belgische” “provincies” hun belangengemeenschap inzagen, wat overeenkwam met de wil van de meerderheid van de bevolking⁽⁷³⁾. Hier wordt het particularisme impliciet gedefinieerd in zijn meest gangbare betekenis van politiek autonomiestreven en Boone stelt dat het Vlaamse particularisme veel “stedelijker” was dan dat in Bretagne, waardoor hij aansluiting vindt bij Pirennes oorspronkelijke uitgangspunt⁽⁷⁴⁾. Tegelijk wijst Boone hier en in andere publicaties van zijn hand op een koerswijziging bij de Belgische historici in hun evaluatie van het stedelijke particularisme, waarbij hij wijst op de kosten van de vorstelijke centralisatie op politiek, militair, fiscaal en commercieel vlak, lasten die door de onderdanen gedragen moesten worden⁽⁷⁵⁾. Vandaag is het discours over

(71) Léon VAN DER ESSEN, *De historische gebondenheid der Nederlanden*, Antwerpen, 1938, p. 13.

(72) Adriaan Gerard JONGKEES, “Particularisme hors de pair? À propos de la genèse du Grand Privilege hollandais du 14 mars 1477”, in Id., *Burgundica et varia*, Hilversum, 1990, p. 245.

(73) Marc BOONE, “D’un particularisme à l’autre: la Flandre et la Bretagne face à l’État centralisateur (XIVe-XVe siècle)”, in *La Bretagne, terre d’Europe*, Brest, 1992, p. 195-196, verwijzend naar Barthélémy-Amédée POCQUET DU HAUT-JUSSÉ, *Deux fœdaux. Bourgogne et Bretagne (1363-1491)*, Parijs, 1935.

(74) *Ibid.*, p. 197-200.

(75) *Ibid.*, p. 196-197.

het particularisme van de Vlaamse steden dus eerder ambivalent: nu eens blijft het “eng”, dan weer wordt er toch op gewezen dat de Bourgondische centralisatie ook niet zo’n filantropisch proces was.

Elders associeert Boone het negatief geladen begrip particularisme met het veel positievere “pre-republikanisme”, een begrip van Heinz Schilling, dat dan toch weer wordt gebaseerd op stedelijke vrijheden – in de zin van privileges – en corporatisme ⁽⁷⁶⁾. Zoals we hoger zagen, had Pirenne het corporatisme ook al met het republikanisme geassocieerd, zonder dit evenwel uit te werken. Het spreekt vanzelf dat over de connotatieve waarde van het concept “privileges” en zeker over die van een begrip als “corporatisme”, dat ook een heel eigen moderne receptie kent in de meest autoritaire, fascistische en “klassencollaborerende” zin, ook een heel meta-discours kan ontwikkeld worden, een verleiding waaraan ik hier moet weerstaan. Toch lijkt het erop dat de invulling van het particularisme-begrip stilaan bezadigder wordt, minder ideologisch geladen en meer gebaseerd op de lectuur van de vertogen die de middeleeuwen zelf produceerden. Het was in die zin vooral het onderzoek door Prevenier en Blockmans over de Bourgondische eeuw, met hun nadruk op de traditie van volksvertegenwoordiging en geschiedenis van onderop, dat een kantelmoment betekende in het triomfantelijke verhaal van de Bourgondische centralisatie, dat van nu af aan eerder werd beschouwd als een “brutaal proces van machtsverwerving” ⁽⁷⁷⁾. De door Weber en Marx geïnspireerde visie van de historische socioloog Charles Tilly op de vroegmoderne staatsvorming heeft daar een belangrijke rol bij gespeeld ⁽⁷⁸⁾. Nochtans hebben Prevenier, Blockmans en Boone meestal vastgehouden aan het begrip particularisme, waardoor zij gevangen en bleven van dit concept, hoezeer ze ook wijzen op “alternatives to monarchical centralisation”, stedelijk pre-republikanisme en dergelijke meer ⁽⁷⁹⁾.

Na de deconstructie is het tijd voor een mogelijke reconstructie van het particularisme. De laatste vragen die ik dus moet stellen zijn de volgende. Wordt het gebruik van het particularisme-concept ten eerste op enige wijze gelegitimeerd door de politieke praktijken en vertogen van de Vlaamse middeleeuwse stedelingen zelf? En bestaan er dan betere wetenschappelijke begrippen om hun economische, politieke en ideologische houding mee aan te

(76) M. BOONE, “Droit de bourgeoisie et particularisme urbain dans la Flandre bourguignonne et habsbourgeoise (1384-1585)”, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, dl. 74, 1996, p. 707-726; Heinz SCHILLING, “Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen ‘Republikanismus’? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums”, in Helmut KOENIGSBERGER, ed., *Republiken und Republikanismus im Europa des frühen Neuzeit*, München, 1988, p. 136-148.

(77) Dit stelde Marc Boone al in een postacademiaal college voor leerkrachten geschiedenis op 22 november 1989 (uitgegeven in een syllabus door het toenmalige Seminarie Vakdidactiek Geschiedenis).

(78) Charles TILLY, ed., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975.

(79) Wim BLOCKMANS, “Alternatives to Monarchical Centralisation”, Marc BOONE & Maarten PRAK, “Rulers, Patricians and Burghers. The Great and Little Traditions of Urban Revolt in the Low Countries”, in Karel DAVIDS en Jan LUCASSEN, eds., *A Miracle Mirrored: the Dutch Republic in European Perspective*, Cambridge, 1995, p. 99-134.

duiden? Ik kan hier slechts een aanzet tot antwoorden geven, in een poging het door bijna twee eeuwen moderniseringsdenken compleet gemarginaliseerde particularisme-concept uit het verdomhoekje te halen en het op een andere manier te her-denken. Een allereerste vaststelling is dat de term particularisme of een mogelijk verwant woord in de door latere historici geconstrueerde betekenis op geen enkele manier in het middeleeuwse politieke vertoog voorkomt, en zelfs geen equivalent kent dat een dergelijk concept zelfs min of meer zou benaderen. Er zijn enkel de filosofische en juridische afleidingen van het adjectief *particularis* waarop ik hoger al heb gewezen. Hier zal ik niet uitvoerig op ingaan. In de middeleeuwse theologie, uiteraard in navolging van de Latijnse terminologie waarin de Aristotelische filosofie was omgezet, stond particularisme al tegenover universalisme⁽⁸⁰⁾. Deze logica kende zowel de tegenstellingen *universale – particulare* als *universale – individuele vel singulare*⁽⁸¹⁾. Ook vandaag nog gebruiken Duitse historici het filosofische begrippenpaar *Universalismus* en *Partikularismus*, bijvoorbeeld in hun analyse van het vroege Verlichtingsdenken in de Duitse ruimte⁽⁸²⁾. Enig verband met het moderne ideologische gebruik van het particularisme-concept is ver te zoeken, behalve dan in de zin dat de negentiende-eeuwse Duitse historici natuurlijk ook door Hegels triade van het Universele, het Particuliere en het Individuele waren beïnvloed. Verder is het ook een evidentie dat vele geleerde theologisch-politieke discussies in de Middeleeuwen de zogenaamde universele machtsaanspraken betroffen, met name wanneer het het pauselijk of keizerlijk gezag betrof. Over dit “universalisme” als theoretisch-filosofische strekking en haar politieke implicaties is al zeer veel verschenen⁽⁸³⁾ en het heeft weinig zin dit al te bekende debat nog eens toe te lichten. Enkel het begrip *universalis* op zich is hier voor ons van belang. In de middeleeuwse periode, bijvoorbeeld bij Beda, werd de term *universalis* inderdaad vaak met de Kerk geassocieerd. Er zou dan een spanning zijn tussen de universele Kerk en het “etnisch particularisme” van veel middeleeuwse historiografie, waarbij de laatste term echter een historiografische constructie is en niet in de bronnen lijkt te worden aangetroffen⁽⁸⁴⁾. Dante zag het politieke universalisme dan bijvoorbeeld weer in het Heilig Roomse Rijk, maar ook in zijn vertoog lijkt er nergens iets te bespeuren wat op “particularisme” lijkt⁽⁸⁵⁾.

Dat is echter, zoals al vastgesteld in de *Grundbegriffe*, wel het geval voor de tegenstelling *ius commune – ius particulare*, en het lijkt er inderdaad

(80) Paul WILPERT, ed., *Universalismus und Partikularismus im Mittelalter*, Berlijn, 1968.

(81) Johann AUER, “Heilsuniversalismus und Praedestinationspartikularismus im Mittelalter”, in P. WILPERT, ed., *Universalismus*, p. 1.

(82) Gonthier-Louis FINK, “Universalismus und Partikularismus in der deutschen Frühaufklärung”, in *Aufklärung*, dl. 10, 1998, p. 9-27.

(83) Recent nog Giorgio TABACCO en Daniel ARASSE, *Universalismes et idéologies politiques: de l'Antiquité tardive à la Renaissance*, Parijs, 2001.

(84) Georges TUGÈNE, “Réflexions sur le particularisme et l'universalisme chez Bède”, in *Recherches augustiniennes*, dl. 17, 1982, p. 138.

(85) Zie bijvoorbeeld Francis CHENEVAL, “Quelques remarques sur l'universalisme politique de Dante et de Kant”, in *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie*, dl. 42/3, 1995, p. 291-309.

sterk op dat het laat achttiende-eeuwse of vroeg negentiende-eeuwse neologisme “particularisme” vanuit dit juridisch begrip is ontstaan. Zoals elk rechtshistorisch handboek stelt, speelde het Romeinse Recht een belangrijke rol in de centralisatie van de rechtspraak in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne staten. Het *ius commune* werd daarbij pas ingeroepen als het *ius particulare* (of ook nog *lex specialis*), zoals de lokale privileges of het heersende plaatselijke gewoonterecht tekortschoot of niet kon ingeroepen worden. Voor het vroegmoderne Duitse Rijk spreekt men aldus van het *Partikularrecht* ⁽⁸⁶⁾. In de bronnen kwam dit begrip in het Duits echter niet voor, nog in een achttiende-eeuws juridische lexicon werd *ius particularia* (sic, een verschrijving voor *iura particularia*?) gebruikt als verzamelbegrip voor allerlei lands- en stadsrechten, lokale gewoonten en ordonnances ⁽⁸⁷⁾. In die zin is het begrip “particularisme” vanuit rechtshistorisch standpunt zeker te verdedigen als daarmee bedoeld wordt het vasthouden door lagere banken aan eigen vrijheden en gewoonterecht en het verzet tegen inmenging door vorstelijke hoven via het hoger beroep of andere vormen van juridisch verhaal, evocatie en dergelijke meer. Het gebruik van begrippen als centralisatie en particularisme in de geschiedenis van het recht en de instellingen gebeurt in de historiografie al evengoed op een achteloze manier, maar is dus in feite minder problematisch dan de uitbreiding van deze concepten naar bredere maatschappelijke niveaus. Naar mijn oordeel kan hier dus terecht van een (juridisch) particularisme gesproken worden ⁽⁸⁸⁾. In die zin legitimeert de contemporaine juridische terminologie een uitdrukking als “het particularisme van de Vlaamse steden” wanneer het de hardnekkige verdediging van de juridische voorrechten van ondergeschikte hoven tegen de Bourgondische centralisering van het rechtswezen ⁽⁸⁹⁾ en de eindeloze bevoegdheidsconflicten betrof ⁽⁹⁰⁾. Die fenomenen waren zeer kenmerkend voor laatmiddeleeuwse rechtbanken, maar dat gold evengoed tussen steden onderling, tussen steden en kapittels, tussen stedelijke rechtbanken en hoven op het platteland, tussen geestelijke en wereldlijke rechtbanken. Blockmans brengt dit Vlaamse juridische particularisme echter ook in verband met “ein tiefgewurzelttes Identitätsbewusstsein” ⁽⁹¹⁾. Dat is een uitdagende stelling,

(86) Gerhard KÖBLER, *Lexikon der europäischen Rechtsgeschichte*, München, 1997, p. 427-428.

(87) Peter OESTMANN, *Rechtsvielfalt vor Gericht. Rechtsanwendung und Partikularrecht im alten Reich*, Frankfurt am Main, 2002, p. 119-120.

(88) Zie bijvoorbeeld Jean-Marie CAUCHIES, “Centralisation judiciaire et particularismes: les procédures de recours en Hainaut au début des temps modernes”, in Hervé HASQUIN, ed., *Hommages à la Wallonie. Mélanges offerts à Maurice A. Arnould et Pierre Ruelle*, Brussel, 1981, p. 45-64.

(89) M. BOONE, “De souverain baljuw van Vlaanderen: breekijzer in het conflict tussen stedelijk particularisme en Bourgondische centralisatie”, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, dl. 126, 1989, p. 57-78.

(90) Daniël LAMBRECHT, “Centralisatie onder de Bourgondiërs. Van Audiëntie naar Parlement van Mechelen”, in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 20, 1965-1966, p. 83-109.

(91) W. BLOCKMANS, “Stadt, Region und Staat: ein Dreiecksverhältnis – Der Kasus der Niederlande im 15. Jahrhundert”, in Ferdinand SEIBT en Winfried EBERHARD, eds., *Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit: Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit*, Stuttgart, 1987, p. 219.

maar hij draagt er al bij al geen echte bewijzen voor aan, zonder nog maar in te gaan op het problematische karakter van de termen “identiteit” en “identiteitsbewustzijn” zelf, en met name in een middeleeuwse context. Ook hier heerst een zeer grote conceptuele vaagheid, hoewel alle auteurs – en dat wekt uiteraard weinig verbazing – het erover eens lijken te zijn dat het lokalistische, regionale of corporatieve samenhorigheidsgevoel tijdens de late Middeleeuwen een soort collectieve identiteit vormde die veel sterker was dan enige identificatie op een groter staatskundig niveau.

Wat dan met de politieke vertogen die de Vlaamse steden zelf voortbrachten? Het onderzoek naar deze problematiek staat nog in zijn kinderschoenen ⁽⁹²⁾. In kort bestek kunnen we opmerken dat er in het contemporaine politieke discours van het laatmiddeleeuwse Vlaanderen bijna op geen enkele manier sprake is van een expliciete tegenstelling tussen iets dat op “centralisatie” zou moeten lijken enerzijds en een of ander equivalent van “particularisme” anderzijds. Zelfs de middeleeuwse conceptuele tegenstelling die nog het dichtst aansluit bij deze dichotomie – de klassieke contradictie tussen het *bien commun* (en alle taalkundige varianten van deze term) en het *singulier prouffit* – lijkt niet aangewend te zijn in de context van een mogelijk gepercipieerd politiek conflict tussen vorst en steden. Dit *singulier prouffit*, zo leert het corpus van de ordonnanties van Filips de Goede, wordt enkel aangewend wanneer het personen of groepen personen betreft, ten hoogste een lokale corporatieve groep ⁽⁹³⁾. Het singuliere belang in tegenstelling tot het algemeen belang heeft wel zijn plaats bij de oordelen over personen die tegen de corporatieve geest handelen of specifieke ambachten die de *ghemenen oorbtor* van een stad in gevaar brengen. Wat we daarentegen vaststellen is geen conflictuele, maar juist een harmonische visie op het politieke bestel: de stereotiepe organologische conceptie van het politieke lichaam, met de Bourgondische hertogen als hoofd en de Vier Leden als de ledematen. Op bepaalde auteurs als Marsilius van Padua na onderschreef het overgrote deel van de middeleeuwse denkers een volledig harmonische visie op de maatschappelijke ordening ⁽⁹⁴⁾. In alle klassieke formuleringen van de middeleeuwse politieke ordening, zoals bij Johannes van Salisbury of Thomas van Aquino, wordt dit harmoniedenken enkel verstoord door de onrechtmatige vorst, en dan met name in de theorie over de tiran ⁽⁹⁵⁾. Het feodale recht kent dan weer het verschijnsel van de

(92) Voor wat volgt, zie de eerste resultaten bij Jan DUMOLYN, “Privileges and Novelties: the Political Discourse of the Flemish Cities and Rural Districts in their Negotiations with the Dukes of Burgundy (1384-1506)”, in *Urban History*, dl. 35/1, 2008, p. 5-23 en J. DUMOLYN en Elodie LECUPPRE-DESJARDIN, “Le bien commun en Flandre médiévale : la lutte discursive entre prince et sujets”, in E. LECUPPRE-DESJARDIN en Anne-Laure VAN BRUAENE, eds., *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City*, Turnhout, 2009 (ter perse).

(93) Zo blijkt uit een steekproef verzameld door drs. Jonas Braekevelt (UGent), met dank voor deze vriendelijke mededeling. Een gezamenlijke publicatie van onze hand over het politieke vertoog in deze ordonnanties is in voorbereiding.

(94) Anthony BLACK, “Harmony and Strife in Political Thought c. 1300-1500”, in Jürgen MIETHKE en Klaus SCHREINER, eds., *Sozialer Wandel im Mittelalter. Wahrnehmungsformen, Erklärungsmuster, Regelungsmechanismen*, Sigmaringen, 1994, p. 355-364.

(95) Zie onder meer Cary J. NEDERMAN, “A Duty to Kill: John of Salisbury’s Theory of Tyrannicide”, in *The Review of Politics*, dl. 50, 1988, p. 365-389.

diffiducatio of *ius resistendi* bij inbreuk op het wederzijdse contract dat de rechten en plichten van leenheer en leenman stipuleert. Protesten door de Vier Leden van Vlaanderen worden geformuleerd als aanklachten tegen *nieuwigheden*, *novitates* als inbreuken op privileges en dus als verstoringen van de sociaal-politieke orde, de justitie die door God gewaarborgd wordt. Een algemene impressie van het dominante politieke discours in de Vlaamse stedelijke context vertoont, net zoals in andere delen van Europa enkel de nadruk op eenheid en samenwerking: de geest van de *commune*, *corpus*, *universitas*, *coniuratio* of *institutio pacis*. Een justificatie voor een vorstelijke centralisatie kan mogelijk bespeurd worden in de *reformacion* van de *mauvaises coutumes* die “onredelijk” bleken te zijn, maar ook hier treffen we geen sterk programma van absolutisme aan⁽⁹⁶⁾. De “stedelijke” of “lokale” ideologie – want deze werd ook door de plattelandskasselrijen gehuldigd – in het graafschap Vlaanderen was corporatief en harmoniserend en legde de nadruk op een stabiel economisch klimaat waarvoor de vorst mede garant moest staan. Boone en Prevenier hebben wel gewezen op een citaat van de anonieme kroniekschrijver van de opstand van Gent tegen Karel V die stelde dat Gent probeerde “une ville de commune et non subjecte à nul prince ne seigneur” te worden⁽⁹⁷⁾, maar het gaat hier duidelijk eerder om een loze beschuldiging vanuit de kringen van de repressie dan om een vertoog dat door de Gentenaren zelf zou zijn geproduceerd. Het zogenaamde politieke particularisme zoals de twintigste-eeuwse mediëvisten dat echter hebben geconstrueerd, past dus in de eerste plaats binnen een modernistische ideologie. Dat wil niet zeggen dat we hier een fundamenteel revisionistisch standpunt innemen en de vele vaak uiterst scherpe politieke en economisch, fiscale en financiële conflicten tussen stedelijke groepen en de Bourgondische vorsten willen ontkennen, terwijl de *mainstream* geschiedschrijving over dit tijdvak daar natuurlijk alle bewijzen voor aandraagt.

Concluderend kan ik stellen dat het particularisme binnen een sterk verspreid historiografisch en sociologisch discours al meer dan anderhalve eeuw functioneert als gemarginaliseerde tegenpool van al wat als “vooruitgang” wordt beschouwd op sociaal-economisch en politiek vlak, een hinderpaal voor de onafwendbare teleologische voortgang der volkeren. Toch blijft de vraag legitiem of het particularisme-begrip met al zijn modernistische connotaties, dan toch niet geschikt is om een zekere middeleeuwse sociaal-politieke realiteit mee aan te duiden. Deze kwestie voert ons automatisch terug naar de klassieke werken over de politieke theorie tijdens de Middeleeuwen. Otto von Gierke, met zijn *Deutsche Genossenschaftsrecht*, de grondlegger van de studie van het middeleeuwse politieke denken, zag de gemeenschap of *Genossenschaft* als een tegengewicht tegen overheid en staat (*Obrigkeit*).

(96) Er waren wel aanzetten daartoe in het politieke denken van Karel de Stoute en zijn naaste omgeving, zie W. BLOCKMANS, “Crisme de lèze majesté. Les idées politiques de Charles le Téméraire”, in Jean-Marie DUVOSQUEL e.a., eds., *Les Pays-Bas bourguignons, histoire et institutions. Mélanges André Uytendaele*, Brussel, 1996, p. 71-81.

(97) Louis-Prosper GACHARD, ed., *Relations des Troubles de Gand sous Charles-Quint*, Brussel, 1846, p. 26; M. BOONE en W. PREVENIER, “De stadstaat-droom (veertiende en vijftiende eeuw)”, in Johan DECAVELE, ed., *Gent. Apologie van een rebelse stad, Antwerpen*, 1989, p. 81-105.

Genossenschaft volgens Gierke was een gemeenschap van broederschap, collectivisme en gelijkheid. Hij verdedigde de lokale autonomie en de vrijheid van associatie⁽⁹⁸⁾. Er is naast het dominante moderniseringsdenken in de geschiedschrijving en de sociale wetenschappen ook steeds een andere intellectuele traditie blijven bestaan, met auteurs als de etnoloog Robert Redfield of de socioloog Robert Nisbet die, in de lijn van Gierke of de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies, de kleine gemeenschappen valoriseerden tegenover het centraliserende geweld van de politiek-economische moderniteit⁽⁹⁹⁾. Het heeft echter weinig zin afstand te nemen van één ideologische lezing van de geschiedenis als onvermijdelijke progressie naar rationaliteit, Verlichting, bureaucratisering, vrije markt en staatsvorming, om te vervallen in het andere uiterste en de traditionele “kleine gemeenschappen” op een romantische manier te idealiseren, omdat de interpersoonlijke banden er sterker zouden zijn, de sociale netwerken hechter en het totale aantal “sociaal kapitaal” dus groter. Dit is immers slechts een herformulering van het perspectief van Tönnies waarin de “wilseenheid” van de *Gemeinschaft* de interne cohesie versterkt door gedeelde verwantschapsnetwerken, lokaties en waardenstelsels. In dat soort harmoniserende opvattingen worden uiteraard de vele interne sociale en andere tegenstellingen binnen de geïdealiseerde *communitas* naar de achtergrond verwezen. Zo komen we geen stap verder dan de discussie tussen Marx en Proudhon of andere utopische socialistten in het midden van de negentiende eeuw. Volgens mij moet de aandacht verschuiven naar een systematisch onderzoek van de vertogen, praktijken en solidariteiten binnen de middeleeuwse stedelijke en andere lokale gemeenschappen. Bij wijze van conclusie kan ik hiervoor kort enkele mogelijke onderzoeksperspectieven aanreiken die de laatste jaren werden ontwikkeld.

Een eerste spoor is de richting die Peter Blickle in zijn sterk samenhangend oeuvre met betrekking tot het “communalisme” aangeeft. Volgens Blickle ontwikkelde zich tijdens de late Middeleeuwen in Zwitserland, maar ook in andere Europese regio's, een zogenaamd *Kommunalisierungsprozeß*, waarbij naast en afzonderlijk van de feodale machtsstructuren de lokale *Gemeinde*, stedelijk of landelijk, de voornaamste kaders van de maatschappelijke organisatie vormden, gekenmerkt door “waardenstelsels” die begrippen als vrede, algemeen belang en juridische gelijkheid centraal stelden. Deze lokale gemeenschappen zouden een cruciale invloed hebben gehad op de ontwikkeling van de moderne staat, eerder dan als zijn tegenpool beschouwd te moeten worden. Dat heeft echter geen aanleiding gegeven tot de ontwikkeling van een coherente politieke theorie omdat het communalisme, in tegenstelling tot het feodalisme, absolutisme of kapitalisme nooit “zur Herrschaft” is gekomen en dus als niet-dominante maatschappijvorm geen dominant discours heeft

(98) Walter M. SIMON, *Germany in the Age of Bismarck*, Londen, 1968, p. 45.

(99) Ferdinand TÖNNIES, *Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Soziologie*, Darmstadt, 1963 (eerste druk 1887); Robert A. NISBET, *The Quest for Community. A Study in the Ethics of Order and Freedom*, New York, 1953; Robert REDFIELD, *The Little Community. Viewpoints for the Study of a Human Whole*, Chicago, 1956. Vooral Nisbet hanteert een (sterk schematische) historische invalshoek.

geproduceerd⁽¹⁰⁰⁾. Gelijklopend met de communalistische invalshoek, en in de lijn van von Gierke, kan men natuurlijk ook de middeleeuwse politieke gemeenschappen vanuit hun “corporatieve” eigenheid gaan beschouwen, als geprivilegieerde gemeenschappen sinds de commune-beweging van de 11de-12de eeuw. Een specialist van de communale revolutie in Noord-Frankrijk als Alain Saint-Denis associeert het begrip “stedelijke identiteit” weinig verrassend met de door de stadsbewoners gedeelde keuren en privileges en hun *coniuratio* (101). Deze sociaal-juridische invalshoek blijft fundamenteel bij de studie van middeleeuwse gemeenschappen, maar daarnaast zijn andere nieuwe perspectieven mogelijk.

De Amerikaanse specialiste van de laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis Martha Howell legde in een recente bijdrage vooral de nadruk op de (beeld)taal waarmee de steden hun identiteit veruitwendigden, zij het nu in de visuele kunst, op zegels, door middel van politieke theorieën die gebaseerd waren op de stedelijke privileges, of met behulp van rituele *performances* zoals blijde intredes of festiviteiten. Al deze representaties van de stedelijke identiteit moesten bovendien binnen een duidelijk ruimtelijk kader worden gesitueerd (102). Stedelijke ruimtes werden voorgesteld in een kader van een geprivilegieerde “begrensdheid” en duidelijk onderscheiden van het platteland, net zoals ze feitelijk – en juridisch – door stadsmuren waren omweld, en de toegang tot hun poorterschap streng limiteerden (103). In feite sluit haar benadering dus aan bij de sociologische studie van de “communities of place” of bij het fundamentele werk van de Noorse antropoloog Fredrik Barth die het belang van “boundaries” onderzocht bij sociale processen van inclusie, exclusie en incorporatie in etnische gemeenschappen (104). In deze sociaal-ruimtelijke zin is het begrip “particularisme” dus eveneens min of meer verdedigbaar, en Howell sluit hiermee expliciet aan bij zowel de opvattingen van von Gierke als van zijn tijdgenoot Marx die de stad als de locus van de warenproductie zag en dus als antithese van het feodale platteland. Weber en Pirenne benadrukten dan weer respectievelijk de politieke en marktautonomie van de middeleeuwse stad (105). Howell beschouwt de strijd tussen de staat en de steden dan ook in de eerste plaats als een hegemonische

(100) Peter BLICKLE, “Kommunalismus. Begriffsbildung in heuristischer Absicht”, in ID., ed., *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich*, München, 1991, p. 27. In talloze andere bijdragen van zijn hand heeft Blickle zijn communalismebegrip empirisch en theoretisch onderbouwd. De opvatting dat er in die zin geen fundamenteel verschil zou bestaan tussen gemeenschappen in stad of platteland kan men trouwens ook aantreffen in het werk van Suzanne REYNOLDS, *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*, Oxford, 1984.

(101) Alain SAINT-DENIS, “L'apparition d'une identité urbaine dans les villes de commune de France du Nord aux XIIe et XIIIe siècles”, in Marc BOONE en Peter STABEL, eds., *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*, Leuven-Apeldoorn, 2000, p. 65.

(102) Martha C. HOWELL, “The Spaces of Late Medieval Urbanity”, in M. BOONE en P. STABEL, eds., *Shaping Urban Identity*, op. cit., p. 3. die uiteraard verwijst naar Henri LEFEBVRE, *La production de l'espace*, Parijs, 1974.

(103) *Ibid.*, p. 5; cfr. ook BOONE, “Droit de bourgeoisie”, art. cit.

(104) Fredrik BARTH, ed., *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Londen, 1970, p. 9-10.

(105) HOWELL, “The Spaces of Late Medieval Urbanity”, art. cit., p. 7.

strijd om de ruimte, en deze opvatting is wellicht de meest vruchtbare voor verder onderzoek dat gebruik maakt van de meest recente ontwikkelingen in de sociale theorie. Dat er politieke, juridische en economische conflicten bestonden tussen de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden en de Bourgondische hertogen staat buiten kijf. Dat corporatieve solidariteiten, vormen van stedelijk politiek medebeheer, ruimtelijke begrensdheid en gemeenschapsvormende rituelen en ceremonieën⁽¹⁰⁶⁾ er op een dynamische manier vormen van stedelijke identiteiten hebben tot stand gebracht is al even duidelijk. De vraag op welke manier de stedelingen echter deze identiteiten discursief en door middel van andere tekensystemen construeerden, moet nog grotendeels worden beantwoord. Deze ideologische productie blijvend situeren binnen een kunstmatige tegenstelling tussen “centralisatie” en “particularisme” zal hierbij echter onvermijdelijk betekenisvernauwend werken. De mediëvisten zouden de Vlaamse stedelijke ideologie dus het best met een onbevangen blik reconstrueren en definitief komaf maken met de overbodige ballast van het negentiende-eeuwse vooruitgangdenken.

(106) Cfr. Élodie LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies: essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*, Turnhout, 2004.